

MAAVALDUSEST EESTIMAAL AASTAIL 1900—1917

J. Konks

Eestimaa maavalduse küsimust alates XIX saj. keskpaigast on seni käsitletud ebaühtlaselt. Ulatuslikumalt on tähelepanu pööratud XIX saj. 2. poolele. Tolle aja kohta käivatest käsitlustest on nimekamad A. Haruzini ja E. v. Bodisco monograafiad.¹ Haruzin, kes oli aastail 1891—1895 Eestimaa Talurahvaasjade Komisjoni sekretär, annab oma töös põhjaliku ülevaate talupoegade maavaldusest, selle eri liikidest ja talurahva varustatusest maaga eriti aastail 1892—1894. Mõnel määral on seal käsitletud ka varasemat aega. Bodisco, kes oli aastail 1895—1917 Eestimaa Kubermangu Maamaksu Komisjoni sekretär, käsitleb kogu XIX saj. 2. poolt. Ta tugineb rikkalikule materjalile, mis on detailselt läbi töötatud.

Kahe uurija lähenemine maavalduse probleemile on siiski erinev. Haruzin pidas kujunenud agrarhulda ebarahuldavaks, sest selle alusel polnud suurem osa talurahvast maaga küllaldaselt varustatud või see puudus neil üldse. Bodisco püüab aga rüütelkonna huve silmas pidades kinnitada, et Eestimaal on maavalduses kujunenud igati terved ja normaalsed suhted. Väliselt asjaliku käsitluse taha kaob täielikult mõisnik kui talurahva edasine kurnaja.

Mis puutub XX saj. algusse, siis seni on eriuurimused maavalduse küsimuses puudunud, kuid üldjoontes on seda probleemi mitmeski ajajärgu kohta käivas töös ja ka omaaegses ajakirjanduses käsitletud.²

Käesolevas artiklis on peatähelepanu pööratud just sellele viimasele lõigule. Muutusi maavalduses võib käsitleda mitmete materjalide alusel, mis loomulikult ka uurimuse tulemusi mõjustavad. Käesoleval korral on aluseks võetud Eestimaa maamaksu

¹ А. Харузин. Крестьянское землевладение в Эстляндской губернии по данным 1892—1894 гг. Выпуск I—II. Ревель, 1895. E. v. Bodisco. Der Bauerland-Verkauf in Estland und Materialien zur Agrar-Statistik Estlands. Reval, 1902 (edaspidi — E. v. Bodisco).

² Eesti NSV ajalugu II. Tallinn, 1963; A. Kõõrna. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni majanduslikud eeldused Eestis. Tallinn, 1961; K. Siilivaask. Veebruarist oktoobrini 1917. Tallinn, 1972 jne.

komisjoni materjalid, mis tuginevad omakorda kinnistusjaoskondade andmetele. Võrdluseks varasema ajaga on kasutatud Bodisco publitseeritud statistikat.

Autor luges vajalikuks näidata mitte ainult muutuste protsessi maavalduses, vaid anda ka ülevaade maavalduse struktuurist, nii nagu see oli jõudnud kujuneda 1919. a. Eesti kodanliku vabariigi maaseaduse elluviimise eelõhtuks, ja puudutada mõningaid muidki maavaldusega seonduvaid küsimusi.

I

1816. a. Eestimaa talurahvaseaduse alusel kujunenud agraar-suhete süsteem ühes jätkuva teoorjusliku korraga sattus ummikusse 1830-ndatel aastatel. Uhtlasi halvenes talurahva seisund, mida Eestimaa rüütelkonnas tunnetati üsna selgesti juba 1830-ndate aastate lõpul ja 1840-ndate aastate algul.³ Kujunenud olukord sundis rüütelkonda väljapääsuteid otsima. Siin etendas oma osa muidugi kartus talurahva käärimiste ees, nagu need eriti 1840-ndatel aastatel Liivimaal esinesid. Talurahvakäärimisi ja väljaastumisi võis maha suruda küll tsaari sõdurite abil, kuid kriisist see väljapääsu ei kindlustanud, mõisamajanduse edasiarendamise küsimusi (mis mõisnikele olid kõige tähtsamad) ja talurahva olukorda see ei lahendanud. Et senine teotöö süsteem oli iganenud, seda kinnitasid paljud mõisnikud. Kuid lisaks muutus tööjõu küsimus talumajanduse kui terviku nõrgenemisega mõisamajandusele üha tõsisemaks mureks. Rüütelkonna enda ringkondades märgiti 1842. a., et sellal, kui oleks vaja tööjõudu kahekordistada, suudavad rentnikud uute majanduslike nõudmiste kohaselt teha vaevalt tavalist tegu. Kuid oli veel midagi halvemat — teopäevade hulk mõisates oli koguni vähenemas. Kui näiteks 1818. a. saadi rakmepäevi 73 219, siis 1840-ndate aastate lõpul — 65 446. Seega saadi vähem 7773 rakmepäeva, s. o. 10,61%. Võib arvata, et ligikaudu niisama palju vähenes ka jalapäevade hulk.⁴ Mõisamajandusele avaramate arenguperspektiivide rajamine sellise kriisiolukorra jätkumise või koguni süvenemise puhul oli lootusetu. Kriisi lahendamise seis mõisniku seisukohalt senise feodaalse mõisamajanduse ümberkujundamises kapitalistlikuks. Senise teoorja ja tema rutiinse põllumajandusliku tehnika asemele pidi mõis hankima uue, efektiivsema tööjõu ja parema tehnika. Ilma selleta ei olnud edasiminekut. Kõige selle kiiremaks ja tagajärjekamaks saavutamiseks vajas mõis ressursse. Et võim oli rüütelkonna käes ja tema selja taga seisis tsarism, otsustas rüütelkond need ressursid võtta talupoega-

³ Vt. lähemalt J. K o n k s. Pärisorjusest kapitalismi läveni. Uurimusi Läänemere- ja Baltimaade ajaloost I. — Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 316. Tartu, 1973, lk. 224 jj.

⁴ Vt. J. K o n k s, op. cit., lk. 222.

delt. Feodaalse mõisamajanduse ümberkujundamise küsimus ongi 1856. a. Eestimaa talurahvaseaduse peaprobleemiks. Selle seaduse alusel jäi mõisnik edasi talurahvahulkade kurnajaks, kuid eksplua- teerimise vorm muutus. Talupojale tuli anda stiimul töötamiseks, edasipüüdmiseks, et ta suudaks anda mõisale, mida see vajas. 1856. a. Eestimaa talurahvaseadus lähtus mõisnike omandiõiguse tunnustamisest maale. See oli paratamatu eeldus, et talupoegade arvel mõisamajandust reorganiseerida. Kogu maafond tuli seaduse alusel jaotada mõisa- ja taluamaks, võttes aluseks 9. juuni 1846. a. seis. Maa, mille mõis oli ajavahemikus 1805—1846 mõisastanud, jäi mõisale. Ja ikka jälle mõisnike huvidest lähtudes lubas seadus eraldada talumaast kuni $\frac{1}{6}$ (nn. kuuendikumaa) sulaste ülalpidam- miseks ja muuks otstarbeks. Arvestades, et ka ülejäänud talumaa oli ikkagi mõisa omand, oli mõisnikul võimalus saada temale vaja- likke ressursse talumaa rendist ja selle müügist, lisaks sellele ka mõisamaa rentimisest ja müügist. Maa ostmise ja seega mõisast lõplikult vabanemise võimalus oligi selleks peamiseks stiimuliks, mis talupoega innustas edasi rühkima. Rendikoht oli ainult hüppe- lauaks teel pärisperemehe seisusesse. Feodaalse mõisamajanduse ümberkujunemine kapitalistlikuks oli paratamatult seotud taluma- janduse järkjärgulise iseseisvumisega, kuid see tee oli raske ja rängalt ülekohtune. Talupoegadel oli tulnud nendelt kunagi röövit- tud maa eest sajandeid orjata ja nüüd see endale ostu korras uuesti kindlustada. Kodanlik areng siinses põllumajanduses läks V. I. Lenini poolt iseloomustatud preisi teed kaudu kõigi sellest tulenevate tagajärgedega.⁵

II

Talukohtade muutumine eraomandiks senise mõisa feodaalma- omandi piirides ja selle arvel oli siin muidugi märkimisväärseks nähtuseks. See tähendas senise mõisa maaomandi kahanemist ja uue maaomandi liigi tekkimist. Enamasti läks maa uuele omani- kule ostu-müügi korras, vähesel määral ka kinkimise või mõnel muul teel. Peamisteks uuteks omanikeks said talupojad. Kuid vähesel määral oli ka muid. Kohtade eraldamisel (Abteilung) võis nende koosseisu minna kas ainult või ülekaalukalt talumaa, mil- lele lisandus teatud osa mõisamaast. Neisse võis minna ka kas eranditult või ülekaalukalt mõisamaa ühes teatud osa talumaaga. Esimesel juhul kõneleme tinglikult talumaast eraldatud, teisel puhul aga mõisamaast eraldatud kohtadest.

Kohtade eraldamine ja nende müümine algas Eestimaal XIX saj. keskel. 1850-ndatel ja 1860-ndatel aastatel müüdi veel üsna vähe. Hoogsam edasimineku algas 1870-ndatel aastatel. 1880-ndatel ja eriti 1890-ndatel aastatel progresseerus müük veelgi. Öeldut konkretiseerigu alljärgnevad andmed.

⁵ Vt. V. I. Lenin. Teosed. 13. kd. Tallinn, 1953, lk. 211.

Kinnistus-aastad	Eraldatud	
	kohti	maad tess.
1854—1860	2	57,73
1861—1870	333	12 563,43
1871—1880	1 914	64 768,42
1881—1890	3 712	131 459,61
1891—1899	4 417	151 894,88 ⁶

Aastakümnete piirides oli kohtade eraldamine ja müümine erinev. Rohkem tehti seda aastail 1873—1876 (aastas keskmiselt 257 kohta 8 252,20 tessatiniga), 1883—1885 (aastas keskmiselt 596 kohta — 23 451,72 tess.), 1888—1889 (aastas keskmiselt 481 kohta — 17 018,52 tess.) ja 1892—1896 (aastas keskmiselt 736 kohta — 25 175,46 tess.). Sajandi viimastel aastatel vähenes kohtade eraldamine järjest, ulatudes 1899. a. 188 kohani 5 381,73 tessatiniga.⁷ Kogusummas oli 1899. a. lõpuks eraldatud ja uute omanike kätte läinud 10 372 kohta 370 704,03 tessatiniga. Selles oli mõisamaad 2 304,69 tess. Samaks ajaks oli kohtade eraldamisel mõisamaast neisse arvatud 130,98 tess. talumaad. Seega oli eraldatud puhtal kujul talumaad 368 530,32 tess. Kuna talumaade suurus oli 1899. a. 706 911,98 tess., siis moodustas 368 530,22 tess. sellest veidi üle poole — 52,12%.⁸

XX saj. 1. ja 2. aastakümnel jätkus kohtade eraldamine talumaast vahelduva eduga, millest olgu toodud juba üksikasjalikumad andmed.⁹ (Vt. lk. 77.)

Nagu näha, eraldati 1900. a. kohti tunduvalt suuremas ulatuses kui XIX saj. lõpul. Aastail 1901 ja 1902 vähenes see, kuid 1903. a. algas jälle uus tõus, mis jätkus 1904. a. Viimasele ligilähedaseks jäi kohtade eraldamine 1905. a. Igatahes aastail 1903—1905 eraldati aastas keskmiselt 398 kohta 9 781,72 tessatiniga, seega mõnel määral enam kui ajavahemikus 1873—1876.

Peale tunduvat tagasiminekut 1906. a. algas uus tõus 1907. a. Eriti rohkesti muutus kohti eraomandiks aastail 1908—1913, keskmiselt 869 aastas 25 562,66 tessatinise areaaliga. See ületas XIX saj. kõrgperioodi (1892—1896) saavutused. 1914. a. algas juba oluline langus, 1917. a. kinnistati ainult 66 kohta 1376 tessatiniga.

Võrreldes XIX saj. 2. poolel ja aastail 1900—1917 talumaa või

⁶ Kokkuvõtete aluseks olevaid andmeid vt. E. v. Bodisco, Tabelle I, e.

⁷ E. v. Bodisco, Tabelle I, e.

⁸ E. v. Bodisco, Tabelle I, e ja Eesti NSV RAKA, f. 854, nim. 5, s. ü. 268, l. 414.

⁹ Eesti NSV RAKA, f. 854, nim. 5, s. ü. 268, l. 414.

Kinnistus-aastad	Eraldatud kohtade arv	Talumaast või peamiselt talumaast eraldatud kohtade kogu areaal tess.	Selles mõisamaad tess.	Talumaad läinud mõisamaast eraldatud part-sellidesse tess.	Eraldatud talumaa kogusuurus tess.
1900	281	9 351,56	39,66	23,54	9 335,44
1901	122	4 294,20	20,90	38,15	4 311,45
1902	107	3 893,38	62,24	2,93	3 834,07
1903	185	7 140,68	257,24	242,70	7 126,14
1904	704	11 938,31	148,12	31,09	11 821,28
1905	305	10 266,18	14,74	0,33	10 251,77
1906	182	5 489,96	36,08	18,62	5 472,50
1907	222	7 794,51	27,70	120,15	7 886,96
1908	552	18 931,51	262,52	36,53	18 705,52
1909	806	24 243,24	195,52	16,63	24 064,35
1910	990	31 863,22	353,35	22,35	31 532,22
1911	1453	39 939,94	515,57	118,63	39 543,00
1912	697	19 627,01	286,52	73,50	19 413,99
1913	719	18 776,04	204,23	58,81	18 630,62
1914	359	8 982,63	215,14	102,62	8 870,11
1915	124	3 365,41	88,34	125,17	3 402,24
1916	114	2 775,89	65,78	30,28	2 740,39
1917	66	1 376,27	33,27	83,07	1 426,07

peamiselt talumaa kohtade eraomandiks muutumise paremaid aastaid, saame järgmise pildi.

Kinnistusaasta	Üldareaal tessatinides
1911	39 939,94
1894	34 043,33
1910	31 863,22
1893	27 871,52
1909	24 243,24
1884	23 675,76
1885	23 363,46
1883	23 315,94
1892	21 128,05
1912	19 627,01
1889	19 258,42
1908	18 931,51
1913	18 776,04
1886	18 091,22

Nagu näeme, on kõige edukamad 1911., 1894. ja 1910. aasta.

Kokku läks eraomandiks talumaast (ühes lisanditega mõisamaast) ajavahemikus 1900—1917 7998 kohta 230 049,94 tessatini.

Maakond	Kinnistus-aastad	Eraldatud kohtade arv	Kogu eraldatud areaal tess.	Sellest mõisamaad tess.	Talumaad läinud mõisamaast eraldatud kohtadesse tess.	Eraldatud talumaa kogusuurus tess.
Harjumaa	kuni a. 1899	3070	121 274,09	467,89	50,55	120 856,75
	a-d 1900—1917	2364	71 989,10	1 577,01	641,22	71 053,31
	Kokku	5434	193 263,19	2 044,60	691,77	191 910,06
Virumaa	kuni a. 1899	2809	90 901,27	687,90	31,31	90 244,68
	a-d 1900—1917	2148	64 509,43	718,81	109,11	63 899,73
	Kokku	4957	155 410,70	1 406,71	140,42	154 144,41
Järvamaa	kuni a. 1899	2141	77 882,02	963,76	25,22	76 943,48
	a-d 1900—1917	517	16 346,79	276,49	143,58	16 213,88
	Kokku	2658	94 228,81	1 240,25	168,80	93 157,36
Läänemaa	kuni a. 1899	2352	80,646,65	185,14	23,90	80 485,41
	a-d 1900—1917	2969	77 204,62	254,61	251,19	77 201,20
	Kokku	5321	157 851,27	439,75	275,09	157 686,61

Sellesse oli läinud partsellide eraldamisel 2826,92 tess. mõisamaad. Samaks ajaks oli kohtade eraldamisel mõisamaast neisse arvatud 1145,10 tess. talumaad. Seega oli puhast talumaad 228 368,12 tess. ehk 32,31% 1899. a. arvestatud talumaa suuruselt.

Kogusummas oli XIX saj. keskpaigast peale eraldatud talumaast 18370 kohta 600 753,97 tessatinise areaaliga. Selles oli 5131,61 tess. mõisamaad, kuid kohtade eraldamisel mõisamaast oli läinud nendesse 1276,08 tess. talumaad. 1917. aastaks oli eraldatud puhtalt talumaad 596 898,44 tess. ehk 84,4% 1899. a. arvestatud talumaast.

Mis puutub kohtade eraldamise talumaast või talumaast ühes mõisamaa lisanditega maakonniti, siis iseloomustavad seda järgmised andmed.¹⁰ (Vt. lk. 78.)

Nagu esitatud andmed näitavad, oli kõigis maakondades kuni 1899. aastani eraomandiks läinud kohtadesse eraldatud tessatinide hulk suurem, kui see oli aastail 1900—1917. Alates XIX saj. keskpaigast kuni aastani 1917 seisab tessatinide arvult esikohal Harjumaal, järgnevad Lääne-, Viru- ja Järvamaal.

Protsentuaalselt oli talumaad kõige enam kohtade näol eraomandiks läinud Järvamaal — 92,12%, millele järgnesid Harjumaal 85,95, Virumaa 83,99 ja Läänemaa 79,27%-ga. XIX saj. 2. poolel oli maakondade järjestus puhttalumaa eraldamise suhtes samasugune: Järvamaal 85,95, Harjumaal 54,07, Virumaal 49,18 ja Läänemaa 40,49%. Aastail 1900—1917 nihkus aga esikohale Läänemaa 38,78%-ga, millele järgnesid Virumaa 34,81, Harjumaal 31,88 ja Järvamaal 16,01%-ga.

Nagu juba märgitud, läksid talumaast eraldatud kohad (teatud mõisamaa lisanditega või ilma) enamasti müügi teel eraomandiks ja peamiselt talupoegadele. Vähesel määral tuli ette ka kinkimist või muud ülemineku vormi. Kuni 1899. aastani oli läinud 370 704,03 tessatinisest üldareaalist müügi teel eraomandiks 370 001,64 tess. 24 314 395 rbl. 36 kop. väärtuses. Keskmise tess. hind oli 65 rbl. 71 kop.¹¹ Aastate jooksul maa hind kõikus, näidates aga üldiselt tõusu. Kui 1854. a. tess. maksis 15 rbl. 63 kop., siis 1899. a. 77 rbl. 45 kop.,¹² mis oli XIX saj. 2. poole kohta kõrgeim hind. Aastail 1900—1917 müüdi 230 049,94 tessatinisest üldareaalist 229 097,95 tess.¹³ Ülejäänud osa läks eraomandiks kinke ja muul teel. Keskmise tess. hind oli 85 rbl. 66 kop. Niisiis tõus jätkus, kuid ka nüüd kõikumistega, nagu nähtub järgmistest andmetest.¹⁴ (Vt. lk. 80.)

Niisiis oli tess. hind kõige madalam 1904. a. ja enne I maa-

¹⁰ Kokkuvõtete aluseks olevad andmed vt. Eesti NSV RAKA, f. 854, nim. 5, s.-ü. 268, l. 410—413.

¹¹ E. v. Bodisco, Tabelle II, e.

¹² Sealsamas.

¹³ Andmed vt. Eesti NSV RAKA, f. 845, nim. 5, s.-ü. 268, l. 414.

¹⁴ Sealsamas.

Aastad	Tessatini hind	
	rbl.	kop.
1900	65	25
1901	70	25
1902	67	29
1903	73	20
1904	53	14
1905	82	64
1906	75	76
1907	92	81
1908	92	84
1909	88	26
1910	99	20
1911	86	61
1912	87	63
1913	83	21
1914	97	20
1915	97	47
1916	76	14
1917	134	59

Maakond	Kinnistus-aastad	Eraldatud üldareaal tess.	Müüdüd tess.	Raha	
				rbl.	kop.
Harjumaa	kuni a. 1899	121 274,09	120 925,27	6 761 650	40
	a-d 1900—1917	71 989,10	71 593,47	5 571 365	30
	Kokku	193 263,19	192 518,74	12 333 016	70
Virumaa	kuni a. 1899	90 901,27	90 789,73	7 129 995	04
	a-d 1900—1917	64 509,43	64 399,38	7 067 793	43
	Kokku	155 410,70	155 189,11	14 197 788	47
Järvamaa	kuni a. 1899	77 882,02	77 720,92	5 919 052	52
	a-d 1900—1917	16 346,79	16 305,99	1 581 215	04
	Kokku	94 228,81	94 026,91	7 500 267	56
Läänemaa	kuni a. 1899	80 646,65	80 576,72	4 503 697	40
	a-d 1900—1917	77 204,62	76 799,11	5 405 325	53
	Kokku	157 851,27	157 375,83	9 909 022	93

ilmasõda, kõige kõrgem 1910. a. 1915. ja 1917. a. avaldas oma mõju juba raha väärtuse langus.

Kokku müüdi alates XIX saj. keskpaigast kuni 1917. a. peami-

selt talumaast eraldatud 600 753,97 tessatinist 599 110,59 tess., s. t. 99,72% 43 940 094 rbl. 66 kop. väärtuses. Keskmise tess. hind oli 73 rbl. 34 kop.

Maakonniti oli müük järgmine.¹⁵ (Vt. lk. 80.)

Nagu eelnevast näha, läks igas maakonnas ligilähedalt kogu kohtadeks eraldatud areaal eraomandiks müügi teel. Arvestades kogu perioodi, moodustas müügi-ostu korras eraomandiks muutunud kohtade tess. hulk kohtadeks eraldatud üldareaalist Harjumaal 99,61, Virumaal 99,85, Järvamaal 99,79 ja Läänemaal 99,69%.

Müüdud maa rahaline väärtus oli maakonniti loomulikult erinev. Pidades silmas kogu müügiperioodi, oli see kõige suurem Virumaal, millele järgnesid Harju-, Lääne- ja Järvamaa. See sõltus mitte ainult müüdud maa suuruselt (selle poolest oli esikohal Harjumaa, järgnesid Lääne-, Viru- ja Järvamaa), vaid ka tessatini hinnast. Viimane oli kõikuv, aga erinev keskmisena ka eri maakondades, nagu nähtub alljärgnevatest andmetest.

Nagu näeme, oli aastail 1900—1917 igas maakonnas tess. hind

Maakond	Aastad	Tess. keskmine hind	
		rbl.	kop.
Harjumaa	kuni a. 1899	55	92
	a-il 1900—1917	77	83
Virumaa	Üldine keskmine	64	06
	kuni a. 1899	78	53
	a-il 1900—1917	109	77
Järvamaa	Üldine keskmine	91	49
	kuni a. 1899	76	16
	a-il 1900—1917	97	06
Läänemaa	Üldine keskmine	79	77
	kuni a. 1899	55	89
	a-il 1900—1917	70	39
	Üldine keskmine	62	96

¹⁵ Andmed kokkuvõtteks. Eesti NSV RAKA, f. 845, nim. 5, s.-ü. 268, l. 410—413.

kõrgem kui XIX saj. 2. poolel. Virumaal oli aga tessantini keskmine hind talumaa müümisel üldiselt kõrgem kui mujal. Järgnesid Järva-, Harju- ja Läänemaa.

Kui suured olid siis eraomandiks läinud kohad? Seda näitavad Eestimaa maamaksu komisjonis säilinud andmed 1915. a. lõpu kohta. Kohtade arv on siin suurem, kui see oli kohtade esialgsel müügiks, kinkimiseks jne. eraldamisel, sest aastakümnete jooksul olid kohtade arvus toimunud muutused tükeldamiste, liitmiste jne. tagajärjel. Arvesse võetud 18714 kohta jagunesid suuruse alusel järgmiselt.¹⁶

Tess.	Kohti	Tess.	Kohti	Tess.	Kohti
0—1	232	40—50	2718	90—100	81
1—10	2098	50—60	1350	üle 100	119
10—20	2966	60—70	667		
20—30	3930	70—80	288		
30—40	4134	80—90	131		

Nagu nähtub, moodustavad kõige suurema rühmituse kohad suurusega 1—60 tessatini, kokku oli neid 17 196, s. t. 91,88% kogu talude arvust. Selles rühmituses domineerisid aga 10—50 tessatini suurused kohad, kokku 13 748 kohta, s. t. 73,46% kogu kohtade arvust. Ja selles rühmas oli kõige enam kohtasid suurusega 30—40 tess., moodustades 22,09% kohtade üldarvust. Järgnesid kohad suurusega 20—30 tess. 21,00%, 10—20 tessatini — 15,84%, 1—10 tessatini — 11,21%, 50—60 tessatini — 7,21% jne. Üsna vähe oli kohti suurusega alla 1 tess., ainult 1,25% üldarvust.

Kui võrrelda kohtade suurusi aastail 1900—1915 ja XIX saj. 2. poolel, võib märgata vähemate kohtade osatähtsuse kasvu.

III

Kohtade eraldamine mõisa- või peamiselt mõisamaast algas Harjumaal 1806., Virumaal 1808., Järvamaal 1822. ja Läänemaal 1828. a.¹⁷ XIX saj. 1. poolel oli see üsna tagasihoidlik.¹⁸ Kuni aastani 1855 müüdi üldse 11 kohta 567 tess. ulatuses. Sellest müüdi ajavahemikus 1806—1810 2 kohta 136,52 tessatini, aastail 1821—1830 4 kohta — 152,59 tess., 1840. a. 1 koht — 48,05 tess. ja aastail

¹⁶ Andmed vt. Eesti NSV RAKA, f. 845, nim. 5, s.-ü. 269, l. 4, 98, 213, 271.

¹⁷ E. v. Bodisco, Tabelle IV, a; IV, b; IV, c; IV, d.

¹⁸ Andmed järgnevateks kokkuvõteteks vt. E. v. Bodisco, Tabelle IV, e.

1841—1850 4 kohta — 219,54 tess. 1858. aastast peale tehti ostu-müügi-lepinguid juba igal aastal. Kui vaadelda müüki aastakümnete kaupa alates XIX saj. keskpaigast kuni sama sajandi viimase aastakümneni, siis näitas kohtade eraldamine mõisamaast üldist tõusu, nagu nähtub alljärgnevatest andmetest.

Kinnistus-aastad	Kohtade arv	Mõisamaast või mõisamaast ühes talumaa lisanditega eraldatud kogu areaal tess.	Selles talumaad tess.	Mõisamaad läinud talumaast eraldatud kohtade koosseisu tess.	Kokku mõisamaad eraldatud tess.
1851—1860	12	790,57	—	—	790,57
1861—1870	88	2 833,84	—	59,49	2 893,33
1871—1880	297	5 949,00	36,69	318,26	6 230,86
1881—1890	445	8 286,91	44,82	973,65	9 235,74
1891—1899	514	6 412,44	40,11	953,01	7 325,63

Kõige rohkem mõisamaad tessatinides eraldati niisiis sajandi eelviimasel aastakümnel. Talumaast oli seda tehtud teatavasti sajandi viimasel aastakümnel. XIX saj. 2. poolel eraldati mõisamaast üldse 1356 talu kokku 24 262,36 tess., millesse kuulus 121,22 tess. talumaad. Seoses kohtade eraldamisega talumaast oli neisse läinud 2304,69 tess. mõisamaad. Seega oli kokku eraldatud mõisamaad 26 109,83 tess., mis oli tunduvalt enam kui XIX saj. 1. poolel. Kogu saj. kestel eraldati mõisamaast või peamiselt mõisamaast 1367 kohta pindalaga 24 829,36 tess. Selles oli 121,62 tess. talumaad. Et aga seoses kohtade eraldamisega talumaast oli nende koosseisu läinud 2304,69 tess. mõisamaad, siis tõusis mõisamaast eraldatud ala üldse 2702,43 tessatinile.¹⁹

Kõige rohkem läks kohti eraomandiks järgmistel aastatel: 1889 (122 kohta — 2807,79 tess.), 1893 (56 kohta — 1459,72 tess.), 1874 (24 kohta — 1325,47 tess.) ja 1888 (56 kohta — 1274,01 tess.). Teistel aastatel jäi tessatinide arv tuhandest vähemaks.

1900. aastast peale iseloomustavad kohtade eraldamise käiku ja tulemusi järgmised andmed.²⁰ (Vt. lk. 84.)

Võrreldes aastaid 1900—1917 eelmise sajandiga, võib öelda, et nüüd eraldati mõisamaad (suuremal või vähemal määral koos talumaaga) hoopis suuremal määral kui varem. Juba 1903. a. oli eraldatud märkimisväärne areaal, mis jäi maha ainult 1889. ja 1893. aastast. Pärast järgnevat ostu-müügi mõningat vähenemist

¹⁹ E. v. Bodisco, Tabelle IV, e.

²⁰ Eesti NSV RAKA, f. 854, nim. 5, s.-ü. 268, l. 424—427.

Kin- nistus- aastad	Eral- datud kohtade arv	Mõisamaast või mõisamaast ühes talumaa lisanditega eral- datud areaal tess.	Selles talumaad tess.	Mõisamaad läinud talu- maast eral- datud kohtade koos- seisu tess.	Kogu eraldatud mõisamaa suurus tess.
1900	110	446,92	23,54	39,66	463,04
1901	117	707,30	38,15	20,90	690,05
1902	118	332,47	2,93	62,24	391,78
1903	55	1 338,39	242,70	257,24	1 352,93
1904	45	517,03	31,09	148,12	634,06
1905	57	994,91	0,33	14,74	1 009,32
1906	72	537,42	18,62	36,08	554,88
1907	53	1 193,70	120,15	27,70	1 101,25
1908	107	2 389,02	36,53	262,52	2 615,01
1909	247	4 824,87	16,63	195,52	5 003,76
1910	201	4 259,75	22,35	353,35	4 590,75
1911	333	10 867,99	118,63	515,57	11 264,93
1912	451	5 297,57	73,50	286,52	5 510,59
1913	261	7 304,95	58,81	204,23	7 450,37
1914	442	3 254,27	102,62	215,14	3 366,79
1915	322	6 219,00	125,17	88,34	6 182,17
1916	114	911,54	30,28	65,78	947,04
1917	204	2 293,13	83,07	33,27	2 243,33

algas uus tõus 1907. aastal, nagu nähtub eelnenud tabelist. Eriti torkavad silma aastad 1909—1915. Eraldatud tessatinide ja kohtade hulk on siin igal aastal suurem kui ühelgi aastal XIX saj. Kõige rohkem oli mainitud perioodil maad läinud eraomandiks 1911. a., järgmisel kohal seisab 1913. ja siis 1915. a. On märkimisväärne, et 1915. ja ka veel 1917. a. on kohtadeks eraldamine mõisamaast intensiivsem kui talumaast.

Aastail 1900—1917 läks mõisamaast eraomandiks üldse 3309 kohta üldsuurusega 53 690,23 tess. Talumaad kuulus sellesse 1145,10 tess. Samal ajal oli läinud talumaast eraldatud kohtadesse 2826,92 tess. mõisamaad. Kogu kohtadeks eraldatud mõisamaa ulatus 55 372,05 tessatinini. Kui talumaast eraldati suuremas ulatuses kohti XIX saj. 2. poolel, siis mõisamaast, vastupidi, läks neid eraomandiks ajavahemikus 1900—1917, võrreldes eelmise sajandiga, üle kahe korra rohkem. Üldse eraldati mõisamaast kahel perioodil kokku 4676 kohta koguareaaliga 78 519,59 tess., millesse oli läinud 1266,72 tess. talumaad. Samal ajal oli talumaa kohtadesse läinud 5131,61 tess. mõisamaad. Seega oli kokku kohtadeks eraldatud 82 384,48 tess. mõisamaad. Mis puutub maakondadesse, siis sealset olukorda iseloomustavad järgmised andmed.²¹

²¹ Eesti NSV RAKA, f. 854, nim. 5, s.-ü. 268, l. 424—427.

Maakond	Kinnistus-aastad	Eraldatud kohtade arv	Nende koguareal tress.	Selles talumaad tress.	Mõisamaad läinud talumaa kohtadesse tress.	Eraldatud mõisamaa kogusuurus tress.
Harjumaa	kuni a. 1899	224	6 207,64	50,55	467,89	6 624,98
	a-il 1900—1917	1566	21 422,05	641,22	1 577,01	22 357,84
	Kokku	1790	27 629,69	691,77	2 044,90	28 982,82
Virumaa	kuni a. 1899	689	5 669,79	31,31	687,90	6 326,38
	a-il 1900—1917	862	15 993,01	109,11	718,71	16 602,61
	Kokku	1 531	21 662,80	140,42	1 406,61	22 928,99
Järvamaa	kuni a. 1899	260	7 045,63	15,86	963,76	7 993,53
	a-il 1900—1917	392	7 714,67	143,58	276,59	7 847,68
	Kokku	652	14 760,30	159,44	1 240,35	15 841,21
Läänemaa	kuni a. 1899	194	5 906,30	23,90	185,14	6 067,54
	a-il 1900—1917	489	8 560,50	251,19	254,61	8 563,92
	Kokku	683	14 466,80	275,09	439,75	14 631,46

Neist andmeist nähtub, et mõisamaast läks aastail 1900—1917 kõigis maakondades suuremas ulatuses (arvestades tessatine) maad eraomandiks kui XIX sajandil. Silmas pidades nii XIX kui ka XX saj., seisab esikohal Harjumaa, millele järgnesid Viru-, Järva- ja Läänemaa.

XIX saj. oli tessatinide hulga poolest esikohal aga Järvamaa, järgnesid Harju-, Lääne- ja Virumaa. Aastail 1900—1917 järgnes Harjumaale Virumaa, siis tulid Lääne- ja Järvamaa.

Nagu talumaast eraldatud kohad (teatud mõisamaa lisanditega või ilma) nii ka mõisamaast moodustatud kohad kas talumaa lisanditega või ilma läksid eraomandiks enamasti müügi teel ja ikkagi peamiselt talupoegadele. Ka siin tuli ette kinkimisi või muid mooduseid. Kuni 1899. aastani läks mõisamaast ühes talumaa lisanditega eraldatud 24 829,36 tessatinist müügi teel eraomandiks 24 484,83 tess., mille rahaline väärtus oli 1 979 626 rbl. 81 kop. Keskmise tess. hind oli 80 rbl. 85 kop.,²² seega kõrgem kui talumaal. Kuid XIX saj. oli mõisamaa kohtade tess. hind võrdlemisi kõikum. 1806. a. maksis tess. näiteks 5 rbl. 22 kop., 1808. a. 304 rbl. 27 kop., 1822. a. 359 rbl. 84 kop., 1896. a. 272 rbl. 37 kop., 1898. a. 198 rbl. 05 kop. Kõige kõrgem oli tess. hind 1827. a. — 1587 rbl. 22 kop.²³ Aastail 1900—1917 kohtadeks eraldatud 53 690,23 tessatinist läks müügi korras eraomandiks 45 993,89 tess. 5 930 299 rbl. 19 kop. väärtuses.²⁴ Tess. keskmine hind oli 128 rbl.

Aastad	Tessatini hind	
	rbl.	kop.
1900	160	25
1901	121	76
1902	222	41
1903	61	26
1904	87	92
1905	58	89
1906	340	47
1907	109	10
1908	70	07
1909	88	27
1910	88	90
1911	83	67
1912	175	48
1913	80	77
1914	181	69
1915	122	77
1916	215	33
1917	478	26

²² E. v. Bodisco, Tabelle V, e.

²³ E. v. Bodisco, Tabelle V, e.

²⁴ Andmed vt. Eesti NSV RAKA, f. 845, nim. 5, s.-ü. 268, l. 511—518.

94 kop. Kokku eraldati mõisamaast ühes talumaa lisanditega part-sellideks 78 519,59 tess., millest 70 478,72 tess. s. t. 89,75% läks müügi korras eraomandiks väärtusega 7 909 926 rbl. Nagu näeme, oli siin müügiprotsent madalam kui talumaast. Tess. keskmine hind oli 100 rbl. 73 kop. Nii oli mõisamaa kohtadel keskmine tess. hind igati kõrgem talumaa kohtade tess. hinnast. Tess. müügihind üksikutel aastatel ajavahemikus 1900—1917 oli järgmine.²⁵ (Vt. lk. 86.)

Siit nähtub, et kõige madalam oli tess. hind 1903. a. ja kõige kõrgem enne I maailmasõda 1906. a.

Maakonniti oli müüdud mõisamaast kohti järgmises ulatuses.²⁶

Maakond	Kinnistus-aastad	Eraldatud üldareaal tess.	Müüdüd tess.	Raha	
				rbl.	kop.
Harjumaa	kuni a. 1899	6 207,64	6 130,60	458 003	98
	a-d 1900—1917	21 422,05	15 969,92	3 220 030	06
	Kokku	27 629,69	22 100,52	3 678 034	04
Virumaa	kuni a. 1899	5 669,79	5 538,95	536 906	57
	a-d 1900—1917	15 993,01	15 436,99	1 111 953	44
	Kokku	21 662,80	20 975,94	1 648 860	01
Järvamaa	kuni a. 1899	7 045,63	7 040,82	485 579	75
	a-d 1900—1917	7 714,67	7 527,91	836 236	81
	Kokku	14 760,30	14 568,73	1 321 816	56
Läänemaa	kuni a. 1899	5 906,30	5 774,46	499 136	51
	a-d 1900—1917	8 560,50	7 059,07	762 078	88
	Kokku	14 466,80	12 833,53	1 249 115	39

Nagu nähtub andmeist, moodustas igas maakonnas müügi teel eraomandiks läinud tessatinide hulk küll suure enamiku kogu eraldatud areaalist, aga müügiprotsent oli siin madalam kui talumaa puhul. Arvestades kogu müügiperioodi, moodustasid müügi teel eraomandiks läinud tessatinid kohtade pindala üldarealist Harjumaal 88,71, Virumaal 79,88, Järvamaal 97,29 ja Läänemaal 98,70%.

Müüdüd maa rahaline väärtus, arvestades nii XIX kui ka XX sajandit, oli kõige suurem Harjumaal. Tunduvalt väiksem oli see Viru-, Järva- ja Läänemaal. Ka müüdüd maa suurus, nagu nähtub

²⁵ Sealsamas, I. 518.

²⁶ Eesti NSV RAKA, f. 854, nim. 5, s.-ü. 268, l. 511—518.

eespool esitatud andmeist, oli kõige suurem Harjumaal. Virumaa seisib selle poolest Harjumaale kaunis lähedal, hoopis kaugemal aga asetsevad Järva- ja Läänemaa.

Loomulikult sõltus siingi müüdüd maa rahaline väärtus ka maa hinnast. Keskmiselt maksis tess. XIX saj. Harjumaal 74 rbl. 70 kop., Virumaal 96 rbl. 93 kop., Järvamaal 68 rbl. 95 kop. ja Läänemaal 86 rbl. 43 kop.

Aastail 1900—1917 maksis tess. Harjumaal keskmiselt 207 rbl. 89 kop., Virumaal 72 rbl. 3 kop., Järvamaal 111 rbl. 9 kop. ja Läänemaal 107 rbl. 95 kop. Arvestades mõlemaid sajandeid, maksis tess. Harjumaal keskmiselt 207 rbl. 89 kop., Virumaal 78 rbl. 60 kop., Järvamaal 90 rbl. 72 kop. ja Läänemaal 97 rbl. 25 kop.

Mis puutub mõisamaast eraldatud ja järgnevalt eraomandiks läinud kohtade suuruse, siis võrreldes talumaast eraldatutega on siin teatud erinevus. Andmete alusel, mis fikseerivad olukorra 1915. aasta lõpul²⁷, ulatus mõisamaa kohtade arv siis 4832-ni, mis on suurem eraldamisprotsessis tekkinud kohtade esialgsest arvust. Põhjused on samad, millele on viidatud juba talumaa kohtade puhul. Arvesse võetud 4832 kohta jagunesid suuruse alusel järgmiselt.

Tess.	Kohti	Tess.	Kohti
0—1	1986	50—60	72
1—10	1046	60—70	44
10—20	764	70—80	23
20—30	440	80—90	18
30—40	232	90—100	15
40—50	126	üle 100	66

Nagu andmed näitavad, moodustavad domineeriva rühmituse kuni 10 tess. suurused kohad. See rühm haarab 3032 tess., s. t. 62,74% kogu areaalist. Kõige suuremaks rühmituseks on siin omakorda partsellid kuni ühe tessatinini, moodustades 41,10% kogu kohtade areaalist. Järgmisel kohal on partsellid 1—10 tess., moodustades 21,64%, kohad 10—20 tess. moodustavad 15,14%, 20—30 tess. — 9,10%, 30—40 tess. — 4,80%, 40—50 tess. — 2,60%, 50—60 tess. — 1,49% jne.

Nagu näeme, tekkisid mõisamaal (muidugi talumaa lisanditega) hoopis vähemad kohad kui talumaal. Eriti märkimisväärne on siin alla 1 tessatini suuruste partsellide küllaltki suur arv.

²⁷ Andmed vt. Eesti NSV RAKA, f. 845, nim. 5, s.-ü. 269, l. 4, 98, 213, 271.

IV

Kohtade eraldamine senisest mõisamaa-valdusest ja nende muutumine ühel või teisel viisil eraomandiks tähendas nn. väikeomandi²⁸ kujunemist suuromandi kõrvale, mis kuulus mitut liiki mõisatele. Väikeomand kuulus enamikus talupoegadele. 1915. a. lõpul oli näiteks 18 714-st talumaast või peamiselt talumaast eraldatud kohast 18 157, s. t. 97,02% talupoegade omand, 4832-st mõisamaa kohast aga 3234, s. t. 66,92%. Ülejäänud osa oli läinud aadlike, linlaste jt. kätte.

Kohtade esialgne muutumine eraomandiks oli põhilise tähtsusega sündmus senise maavalduse ümberkujunemises. Kui aga tahame teada suur- ja väikeomandi osatähtsust maavaldusest ühel või teisel aastal (mis on vägagi tähtis), siis ainult esialgse eraomandiks muutumise alusel veel üksi selle üle otsustada ei saa. Tuli ette juhtumeid, kus kord ostetud maad läksid uuesti endise või mõne teise suuromaniku kätte, esines maade vahetamist jne. Kõiki neid asjaolusid tuleb arvestada.

Milliseks oli siis kujunenud maavalduse struktuur Eestimaa pärast mitmesuguseid muutusi? Seda on vahest kõige otstarbekohasem iseloomustada seisuga, mis oli kujunenud kodanliku Eesti Vabariigi 1919. a. maaseaduse alusel kavandatud agraarreformi eelõhtul. Selleks ajaks olid muutused maavalduses senistel alustel täiesti või peaaegu täiesti lõppenud. Järgnevalt aga läks juba likvideerimisele mõisamaa-valdus, millel oli senises agraarkorras vägagi tähtis koht.

Kogu põllumajanduslik areaal haaras agraarreformi eel 1 768 672 tessatini. Sellest kuulus suuromandile 1 093 425 tess., s. o. 61,82% ja väikeomandile 675 247 tess., s. t. 38,18%.²³ Niisiis oli suuromand täielikult valitsev. See oli Põhja-Eestis isegi tugevam kui Lõuna-Eestis, kus suuromandile kuulus 55,79 ja väikeomandile 44,21% põllumajanduslikust areaalist. Kõige tugevam oli suuromand Virumaal, kuhu sealsest põllumajanduslikust areaalist kuulus 71,2%, sellele järgnesid Läänemaa 59,9, Järvamaa 59,4 ja Harjumaa 54,2%-ga. Vastavalt sellele oli siis väikeomandisse kõige rohkem maad koondunud Harjumaa — 45,8% seal-

²⁸ Termin «väikeomand», nagu see esineb omaaegsetes statistilistes materjalides ja ka käesoleval korral, on muidugi tinglik, sest see haarab majapidamisi mitmesuguses suuruses. Mainitud terminiga tähistatakse käesolevaski töös kõiki neid maid, mis mõisate suuromandisse ei kuulu.

²⁹ Andmed arvutusteks vt. J. O i s m a n. Maareformi teostamine Eestis. — Eesti Statistika. Tallinn, 1922, nr. 6—8, lk. 49 (järgnevalt — Eesti Statistika) ja Kogu statistilisi andmeid Eestist. Tallinn, 1921, lk. 3. Olgu märgitud, et viimati mainitud kogumiku andmete kasutamisel on Järvamaa põllumajanduslikuks areaaliks võetud 271 307 tess., sellest suuromandiks 161 082 ja väikeomandiks 110 225 tess.

sest põllumajanduslikust areaalist, järgnesid Järvamaa 40,6, Läänemaa 40,1 ja Virumaa 28,8%-ga.³⁰

Mis puutub põllumajanduslikult kasutatava ala (põld, heina- ja karjamaa), metsa ja kõlbmata maa jagunemisse suur- ja väikeomandi vahel, siis siin oli kogu kubermangu ulatuses olukord järgmine.³¹

	Põllumaj. kasutatav ala		Mets		Kõlbmata maa	
	tess.	% kogu areaalist	tess.	% kogu areaalist	tess.	% kogu areaalist
Suureomand	554 291	31,33	312 535	17,67	226 599	12,82
Väikeomand	596 003	33,69	39 057	2,22	40 187	2,27

Siit nähtub, et eriti mets, aga ka kõlbmata maa kuulus ülekaalukalt suureomandile, põllumajanduslikult kasutatava maa suhtes oli aga väikeomandil väike ülekaal.

Suureomandi majanduslik kasutamine toimus kahel viisil: otsest suurmaapidamisena ja maa väljarentimise teel. Temale kuuluvast 1 093 425 tessatinist kasutati suurmaapidamisena 846 946 tess., s. o. 77,4%. Välja renditud oli 246 479 tess., s. o. 22,6%,³² osalt mõisa-, osalt talumaana.

Suurmaapidamine oli kõige tugevam Virumaal, kus talle kuulus 80,3% suureomandist, sellele järgnesid Järvamaa 79,7, Läänemaa 75,4 ja Harjumaa 73,9%-ga.³³ Kogu suurmaapidamine hõlmas juba varem nimetatud agraarreformi eel 47,8% kogu põllumajanduslikust areaalist. 52,2%, mis haaras 921 726 tessatini, kuulus nri. väikemaapidamisele.³⁴ Seega oli väikemaapidamine pisut ülekaalus. Võrreldes Lõuna-Eestiga oli see ülekaal aga väiksem, sest seal kuulus väikemaapidamisele 56,47 ja suurmaapidamisele 43,53% kogu põllumajanduslikust pindalast.

Mis puutub väikemaapidamisse, siis sellest moodustas 675 247 tess., s. o. 73,25% väikeomandi ja 246 479 tess., s. o. 26,75% renditud ala, mis asetses osalt talu- ja osalt mõisamaal.

Põllumajanduslikult kasutatav ala, mets ja kõlbmata maa, silmas pidades kogu Eestimaad, jagunes suur- ja väikemaapidamise vahel järgmiselt.³⁵

³⁰ Eesti Statistika, lk. 49.

³¹ Andmed arvutusteks vt. Eesti Statistika, lk. 52.

³² Andmed arvutusteks vt. Eesti Statistika, lk. 52.

³³ Eesti Statistika, lk. 52.

³⁴ Vastavat terminit on siingi kasutatud tinglikult ja sama laadi majapidamiste kohta kui väikeomanditki.

³⁵ Andmed arvutusteks vt. Eesti Statistika, lk. 53.

	Põllumaj. kasutatav ala		Mets ja kõlbmata maa	
	tess.	% kogu areaalist	tess.	% kogu areaalist
Suurmaapidamine	345 236	19,52	501 710	28,36
Väikemaapidamine	805 058	45,51	116 668	6,51

Nii hõlmas siis väikemaapidamine ülekaalukalt põllumajanduslikult kasutatavad alad, suurmaapidamise käes olid aga valdavalt eriti metsad ja ka nn. kõlbmata maa.

V

Muutused maavalduses viisid väikeomandi osatähtsuse kasvule ja ka väikemaapidamistele kuuluva ala teatud laienemisele. Samal ajal toimusid mõningad muutused ka Eestimaa põllumajanduslikus tootmises tervikuna. Kohtade ostmise võimalus innustas peremeest arendama talumajandust, et rajada endale teed mõisast vabaneamiseks ja koha pärisomanikuks saamiseks.³⁶ Ressursid, mida mõis taludest endale kindlustas, soodustasid mõisamajanduse edasiminekut. Põllumajanduse progressi üheks oluliseks tagatiseks oli tööjõu efektiivsuse tõus, milleks aitas kaasa masinate rakendamine suuremas ulatuses.

1867. a. oli Eestimaa põllumajanduses üldse 1147 masinat, nendest külvimasinaid 451, viljalõikajaid 21, heinaniitjaid 53, hoburehasid 170 ja rehepeksumasinaid 453, nende hulgas 31 aurumasinat.³⁷ Võib arvata, et enamik nendest kuulus mõisale. 1910. a. ulatus seda liiki mehhanismide arv 10375-ni. Rehepeksumasinaid oli 3750, kusjuures 3299 kuulus taludele. Auru-rehepeksumasinaid oli siis 472, nendest 97 talude omad. 1801 külvimasinast kuulus 813 taludele. Viljalõikajaid oli 1069, nendest 680 taludes, heinaniitjaid 1530, neist 596 taludes. Lisaks neile oli 5286 tuulamismasinat, millest taludele kuulus 4538.³⁸ Kasutusele tulid ka vedruäkked, kultivaatorid, mitmehõlmalised adrad, laienes viljavaheldus, kunstväetise tarvitamine jne.

Enne I maailmasõda kuulus Eestimaa Euroopa-Venemaa 50 kubermangust nende hulka, kus põllumajanduslike põhikultuuride

³⁶ Milliseid teid konkreetselt siin või seal tuli käia ja milliseid raskusi võita, see vajab veel lähemat uurimist.

³⁷ Die landwirtschaftliche Statistik von Ehstland im Jahre 1867, nach Kirchspielen zusammengestellt. Reval, 1871, S. 69.

³⁸ Статистика Российской Империи. LXXIX. Сельскохозяйственные машины и орудия в Европейской и Азиатской России в 1910 году. С.-Петербург, 1913, стр. 62—63.

saagikus oli keskmisest kõrgem. Seda illustreerigu järgmised andmed.³⁹

Eriti tubliski oli Eestimaal arenenud kartulikasvatus. Selle laienemine oli seotud 1870-ndatest aastatest uuesti hoogu läinud viinapõletamisega, mis kasutas üha suuremas ulatuses kartulit. Kui näiteks aastail 1862—1869 kasutati viinavabrikutes aastas keskmiselt 1 397 000 puuda kartuleid,⁴⁰ siis aastail 1910—1914 keskmiselt 11 718 540 puuda.⁴¹ Mõis kasutas viinapõletamiseks

Саагикус үһелт тессатинилт кескмиселт, пуудадес

		A-il 1901—1910		A-il 1911—1915	
		taludes	mõisates	taludes	mõisates
Eestimaal	talirukis	68	76	81	86
	taliniisu	76	82	85	93
	kaer	53	61	58	67
	oder	64	69	67	72
	kartul	668	648	694	731
Euroopa-Venemaa 50 kubermangus	talirukis	50	61	59	70
	taliniisu	57	64	70	78
	kaer	50	58	55	65
	oder	51	57	56	62
	kartul	410	455	495	554

mitte ainult oma majapidamisest saadud, vaid ka taludest ostetud kartuleid ja seda koguni kasvavas ulatuses. Et talupoeg raha vajas, tuli tal kartulikasvatust laiendada. Kartul sai talle üheks olulisemaks tuluallikaks. Talude kogusaagid hakkasid ületama mõisate omi. 1908. a. ulatus näiteks mõisate kartulisaak 1 125 046 ja talude oma 1 736 260 setvertini. 1913. aastal olid vastavad arvud 1 468 659 ja 2 118 879.⁴²

Tähelepanndavad olid nihked ka karjamajanduses, eriti seoses suurema rõhu asetamisega piimakarjale ja piimandusele alates XIX saj. viimasest aastakümnest peale. Kasvas meiereide arv ja sinna toodud piima hulk. Kui 1860-ndatel aastatel oli Eestimaal ainult üks meierei, siis 1880-ndatel aastatel oli neid 11; 1890-ndatel 34 ja 1912. a. 144. 1912. a. toodi nendes 24 407 639 toopi piima 2157 majapidamisest,⁴³ seega siis mitte ainult mõisatest. Karjan-

³⁹ Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год десятый. Петроград, 1917, стр. 75, 83.

⁴⁰ Andmed kokkuvõtteks vt. E. v. Bodisco, S. 30.

⁴¹ Andmed vt. Обзор Эстляндской губернии. Ревель, 1911—1915 lõik «Промышленность заводская и фабричная».

⁴² Обзор Эстляндской губернии за годы 1908 и 1913.

⁴³ Обзор Эстляндской губернии за 1912 год, табл. № 22.

duse arendamine nõudis tähelepanu pööramist põldheina ja sööda-juurvilja kasvatamisele. Mõis oli siin mõnel määral talumajapidamistest ees. Nii saadi 1912. a. põldheina mõisates 2 617 173, taludes 1 953 669 puuda, söödajuurvilja mõisates 1 278 891 ja taludes 1 149 514 puuda.⁴⁴

VI

Uue korra juurdumine Eestimaa maavalduses ei vähendanud talurahva mõisavastast võitlust, millel oli teatavasti sajanditepikkune ajalugu. See võitlus ei saanudki lõppeda, sest suurmaaomanik oli endiselt talurahvahulkade julm ekspluateeeriija. Kuna talurahva eri kihid tundsid mõisa rõhumist erinevalt, olid ka nende taotlused erisugused. Eestimaa rentnike ja ostukohtade peremeeste seisukohti väljendavad üsna oluliselt Tallinna Eesti Põllumeeste Seltsi, Nissi, Kuusalu, Kullamaa, Rapla, Maarja-Magdalena (Koeru) ja Vaivara põllumeeste seltside ning mitmete valdade talupoegade poolt esitatud arvamused Eestimaa kubermangu komiteele või otsestalt kubernerile 1903. aastal.⁴⁵ Üldised taotlused on kõige paremini kokku võetud Tallinna Eesti Põllumeeste Seltsi esitises. Seal öeldakse, et talupojad on koormatud ränkade maksude ja kohustustega. Rentnike olukord on raske, sest rendi pidev suurendamine ähvardab nad lõplikult laostada. On vaja kindlaks määrata rendi kõrgeim määr vastavalt koha tuludele, kusjuures maa hindajateks olgu erapooletud spetsialistid. Leiti, et vabalepingu põhimõtet rendilepingu sõlmimisel on vaja piirata. Seniseid kuueaastasi lepinguid peeti liiga lühiajalisteks. Minimaalseks rendiajaks soovitati 24 aastat. Teetegemise kohustust peeti talupoegadele ebaõiglaseks, see tuli ümber korraldada. Kuuendikumaa tuli tunnistada uuesti talumaaks. Pastoraatide maad tuli võõrandada talupoegade kasuks. Pastorite tegelemist maapidamisega ei peetud üldse otstarbekohaseks, kuna see viib nad ära nende päristöö juurest, teeb ekspluataatoriteks ja kisub poliitikasse. Taotleti ka kirikumaksude õiglasemat jaotamist talude ja mõisate vahel. Nõuti postimoona andmise ümberkorraldamist, mõisate osavõttu tööjõuetute ülalpidamisest jne. Nissi Põllumeeste Seltsi arvates saaks talumajandus alles siis kindlale alusele, kui talupojad on muutunud maaomanikeks. Selle eesmärgi saavutamiseks tuli läbi viia talumaa sundmüük Riikliku Talurahva Põllupanga kaasabil maa väärtuse õiglase takseerimise alusel. Üldiselt oldi arvamisel, et mõisnike võim maa omavalitsuses tuleb murda. Maa omavalitsus tuli ümber korraldada ja kindlustada talupoegade osavõtt sellest, mida loeti talumajanduse edasiarengu seisukohalt väga oluliseks. Kubermangukomitees, kus peeti silmas ikkagi rüütel-

⁴⁴ Там же, табл. № 20.

⁴⁵ Эстляндская губерния. С.-Петербург, 1903, стр. 138—145.

konna huve, säärate taotluste rahuldamiseks vajalikke samme ei astunud. Nagu märgitud, esitasid seltsid need taotlused, millest olid huvitatud ostu- ja rendikohad. Kuid mõisavastase võitluse hoopis ohtlikumaks löögijõuks oli maata ja vähese maaga talurahvas, kes moodustas üle poole maa elanikkonnast ja kelle olulist osa mõis otseselt ühel või teisel viisil ekspluateeris. See osa talurahvast mõistis, et neil on vähe maad või see puudub üldse seepärast, et laiad maa-alad on täiesti ebaõiglaselt ja vajaduseta käputäie suurmaomanike käes. Käesoleva artikli ülesanne ei ole mõisavastase võitluse lähem käsitletu. Olgu ainult märgitud mõned momendid.

Esimene vapustav löök mõisale tuli seoses 1905.—1907. a. revolutsiooniga. Rahvaasemike kogu koosolek Tartu ülikooli aulas 1905. a. detsembris nõudis mõisnike eesõiguste kaotamist, kloostri-, rüütelkonna, stifti- ja kroonumaade konfiskeerimist, kuundeniku- ja kvoodimaa eksproprieerimist kogukondade kasuks, talumaade kohustuslikku müüki, rendilepingute sõlmimist 12 aastaks, teoorjuse täielikku likvideerimist, talupoegade vabastamist teede tegemise ja küüdikohustusest, kõigi seaduste kaotamist, mis ei lase talupoegadel oma maaga soovikohaselt talitada (välja arvatud need kitsendused, mida üldine kasu nõuab) jne.⁴⁶

Eesti tööliste ja talurahva relvastatud ülestõusu ajal 1905. a. lõpul, mis haaras enamiku Harjumaast, osa Järva- ja Pärnumaast, põletati ja purustati Eestis üle 120 mõisa. Üle 100 neist asus Põhja-Eestis, eriti Harjumaal.⁴⁷ Tsarism surus revolutsiooni küll maha, aga mõisavastase võitluse ülesanded jäid. Hoopis võimsam löök tuli Suurelt Oktoobrirevolutsioonilt, mis avas uued teed maaküsimuse lahendamiseks. Teatavasti kuulutas II ülevenemaalise nõukogude kongressi poolt heaks kiidetud leninlik maa-dekreet välja kõigi mõisamaade konfiskeerimise ja kogu maa ülemineku rahva kätte.⁴⁸ Vastavalt sellele tuli Eesti töörahva ja sõjaväelaste nõukogu 24. nov. 1917. a. otsuse kohaselt seisma panna väljaspool linna piiri asetsevatelt maadelt rendi maksmine ja ostusummade ning muude maa peal olevate hüpoteegivõlgade tasumine. Era-, kroonu-, stifti- ja kirikumõisates tuli viivitamatult kontroll sisse seada. Kõik mainitud mõisate omanikud, rentnikud või nende asetäitjad olid kohustatud mõisate varandused üle andma valla töörahva nõukogude poolt volitatud isikutele. Rüütelkonna mõisad võeti Eesti Keskomavalitsuse kätte põllutöökoolide, eeskujulike majapidamiste jne. sisseseadmiseks.⁴⁹

Kuna nõukogude võim oli Eestis esialgu ajutine, siis katkes ka agraarküsimuse lahendamine mainitud dekreedil alusel. Kuid senise suuromandi päevad Eestis olid siiski loetud. Kodanlik Eesti

⁴⁶ «Uudised», 1905, nr. 93.

⁴⁷ Vt. Eesti NSV ajalugu II. Tallinn, 1963, lk. 409.

⁴⁸ Eesti NSV ajalugu III. Tallinn, 1971, lk. 70.

⁴⁹ Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Tallinn, 1957, lk. 452.

Vabariik, lähtudes kodanluse võimu kindlustamise huvidest, taastas küll eraomandi maavaldusele, kuid senine mõisnike, kiriku jne. suurmaaomand läks ikkagi likvideerimisele Asutava Kogu poolt 10. okt. 1919. a. vastuvõetud maaseaduse alusel.

О ЗЕМЕЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В ЭСТЛЯНДИИ В КОНЦЕ XIX И В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Я. Конкс

Резюме

В первой части настоящей статьи показано, как Эстляндские феодалы непременно должны были отказаться от своей монополии на землю и перейти к ее продаже крестьянам. Это было обусловлено главным образом необходимостью организовать феодальные помещичье хозяйство по-капиталистически. Юридическую основу для продажи дало крестьянское положение 1856 года. Но продажа земли крестьянам была только новой формой эксплуатации их со стороны помещиков.

Во второй части статьи коротко характеризуется продажа крестьянской земли во второй половине XIX века. Более обстоятельно рассматривается тот же вопрос в первых двух десятилетиях XX века на основе архивных материалов, которые у нас до сих пор еще не использовались.

В третьей части статьи на основе разных материалов характеризуются экономические предпосылки и обстоятельства, способствовавшие крестьянам при купке земли.

В четвертой части дается сравнительный обзор удельного веса крупной и мелкой земельной собственности, крупного и мелкого землепользования и сельскохозяйственного использования земли вообще в 1899 и 1918 годах.

VON DEM GRUNDEIGENTUM IN ESTLAND AM ENDE DES 19. UND AM ANFANG DES 20. JAHRHUNDERTS

J. Konks

Zusammenfassung

Im ersten Abschnitte des vorliegenden Artikels wird eine Übersicht gegeben davon, warum eigentlich die Estländischen Feudalherren beginnen mussten ihr Land den Bauern zu verkaufen. Die juristischen Grundlagen dazu kamen mit dem Bauerngesetze vom Jahre 1856. Der Verkauf des Landes an die Bauern war aber eigentlich eine neue Form ihrer Ausbeutung.

Im zweiten Abschnitte wird zuerst eine kurze Übersicht von dem Verkauf des Bauernlandes in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts gegeben. Dann folgt eine mehr detaillierte Behandlung desselben Problems in den ersten zwei Jahrzehnte des 20. Jahrhunderts. Diese Behandlung stützt sich auf die Quellen, die man bisher noch nicht benutzt hat.

Im dritten Abschnitte werden auf Grund der verschiedenen Materialien die wirtschaftlichen Voraussetzungen und Bedingungen behandelt die es den Bauern ermöglichten das Land zu kaufen.

Und in vierten Abschnitte wird vergleichend das spezifische Gewicht des Gross- und Kleinlandeigentums, der Gross- und Kleinlandwirtschaft und die Bodenbenutzung überhaupt in den Jahren 1899. und 1918. behandelt.